(A High Impact Factor, Quarterly, Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal)

NAVJYOT / Vol. XV / Issue – I *ISSN 2277-8063*

सुशासनाच्या युगात सार्वजनिक प्रशासनाचे बदलणारे स्वरूप: आव्हाने आणि संधी

डॉ. अण्णासाहेब गणपती हरदारे सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग शिवराज कला, वाणिज्य आणि डी. एस. कदम विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज.

प्रस्तावना

सांप्रत काळात 'प्रशासन' ही संकल्पना केवळ सरकारी दप्तरदिरंगाई किंवा साचेबद्ध कामांपुरती मर्यादित राहिलेली नाही. १९९० च्या दशकात स्वीकारलेल्या जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या धोरणांनंतर जागतिक स्तरावर प्रशासकीय चौकटीत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. या बदलांतूनच प्रशासनाचे रूपांतर 'सुशासनात' झाले आहे. पारंपारिक प्रशासनात नियमांचे पालन आणि अधिकारशाहीवर अधिक भर दिला जात असे; मात्र आधुनिक सुशासनाच्या युगात 'प्रशासन हे लोकांसाठी आहे' ही भूमिका केंद्रस्थानी आली आहे. आजचे प्रशासन केवळ कागदोपत्री नियमांवर आधारित नसून ते 'नागरिक केंद्रित', 'प्रतिसादात्मक' आणि 'परिणामकारक' असण्यावर विशेष भर देते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे 'ई-प्रशासन' ही संकल्पना अस्तित्वात आली, ज्याने प्रशासकीय प्रक्रियेतील पारदर्शकता वाढवली आणि भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यास मदत केली. आज सर्वसामान्य नागरिक घरबसल्या सरकारी सेवांचा लाभ घेऊ शकतो, ही सुशासनाची मोठी उपलब्धी आहे. लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी केवळ धोरणे आखणे पुरेसे नसून, त्यांची अंमलबजावणी किती कार्यक्षमतेने होते, याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, सार्वजनिक प्रशासनाचा पारंपारिक चेहरामोहरा बदलून आता ते अधिक लवचिक, उत्तरदायी आणि लोकाभिमुख झाले आहे. सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास साधण्यासाठी सुशासनाचा हा मार्ग भविष्यातील सक्षम भारताचा आधारस्तंभ ठरणार आहे.

पारिभाषिक शब्द : सुशासन, ई-प्रशासन, नोकरशाही, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

- सार्वजनिक प्रशासनातील बदलत्या प्रवाहांचे विश्लेषण करणे.
- सुशासनाच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने शोधणे.
- डिजिटल क्रांतीमुळे प्रशासनात निर्माण झालेल्या संधींचा अभ्यास करणे.
- प्रशासन अधिक लोकाभिमुख कसे होईल, याचा आढावा घेणे

विषय विवेचन

सार्वजनिक प्रशासनाचा इतिहास पाहिल्यास असे लक्षात येते की, पूर्वीचे प्रशासन हे प्रामुख्याने 'वरिष्ठांच्या आदेशावर' आणि कठोर नियमांच्या चौकटीत चालणारे होते. पारंपारिक प्रशासकीय व्यवस्थेत नोकरशाहीची भूमिका ही केवळ आदेशांचे पालन करणे आणि महसूल गोळा करणे इतकीच मर्यादित होती. या व्यवस्थेला 'पोलीस राज्य' किंवा 'अधिकारशाही प्रशासन' असे म्हटले जाई, जिथे नागरिक हा केवळ एक 'याचक' होता आणि प्रशासन हे 'देणारे' होते. मात्र, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विशेषतः १९९० च्या जागतिकीकरणानंतर, या पारंपारिक ढाच्यात आमूलाग्र बदल झाला आहे. आजचे आधुनिक प्रशासन हे केवळ आदेशांवर चालणारे राहिले नसून ते 'लोकांच्या सहभागावर' आधारित आहे. प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेत आता नागरिकांचा आवाज आणि त्यांच्या गरजांना प्राधान्य दिले जात आहे. या बदलाला आपण 'लोकशाहीकरण' असेही म्हणू शकतो, जिथे प्रशासन हे लोकांवर राज्य करण्यासाठी नसून लोकांच्या सेवेसाठी आहे, ही भावना रुजली आहे.

या बदलत्या स्वरूपातील सर्वात महत्त्वाचे सूत्र म्हणजे 'किमान शासन आणि कमाल सुशासन' होय. याचा अर्थ असा नाही की सरकारने आपली जबाबदारी झटकली आहे, तर याचा अर्थ असा आहे की सरकारने आपली भूमिका 'नियंत्रका'ऐवजी 'सुविधाकार' म्हणून पार पाडावी. पूर्वी सरकार प्रत्येक क्षेत्रात स्वतः उद्योग किंवा सेवा चालवत असे, ज्यामुळे लालफितीचा कारभार आणि अकार्यक्षमता वाढत होती. आता सुशासनाच्या युगात, सरकारने धोरणे आखण्यावर आणि त्यांचे योग्य नियंत्रण करण्यावर भर दिला आहे, तर सेवा पुरवण्याचे काम खाजगी क्षेत्र किंवा निम-सरकारी संस्थांच्या माध्यमातून अधिक कार्यक्षमतेने केले जात आहे. यामुळे प्रशासकीय कामातील अडथळे दूर होऊन कामाला गती मिळाली आहे. प्रशासनाचा आकार लहान करून त्याची गुणवत्ता आणि परिणामकारकता वाढवणे हेच 'कमाल सुशासन' या संकल्पनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

प्रशासनाच्या बदलत्या स्वरूपाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे 'पारदर्शकता' आणि 'उत्तरदायित्व'. माहितीचा अधिकार (RTI) सारख्या कायद्यांमुळे प्रशासनातील गुप्ततेचे युग संपुष्टात आले आहे. आता कोणत्याही फाईलवर काय निर्णय झाला, तो का घेतला गेला आणि त्यासाठी किती खर्च झाला, हे जाणून घेण्याचा अधिकार प्रत्येक सामान्य नागरिकाला मिळाला आहे. यामुळे प्रशासकीय अधिकार्यांमध्ये उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण झाली आहे. पूर्वी प्रशासकीय चुकांवर पांघरूण घातले जाई, मात्र आता सोशल मीडिया आणि ई-प्रशासनामुळे प्रत्येक कामाचे 'ऑडिट' जनतेसमोर उघड होत आहे. 'ई-गव्हर्नन्स' मुळे तर प्रशासनाचा चेहराच बदलून गेला आहे. पूर्वी एका साध्या प्रमाणपत्रासाठी सरकारी कचेऱ्यांच्या पायऱ्या झिजवाव्या लागत असत, आता तेच काम एका क्लिकवर ऑनलाइन पार पडते. 'थेट लाभ हस्तांतरण' मुळे सरकारी अनुदाने थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होत आहेत, ज्याने भ्रष्टाचाराच्या अनेक पळवाटा बंद केल्या आहेत.

प्रशासनाचे स्वरूप आता केवळ 'शासकीय' न राहता ते 'नेटवर्क' आधारित झाले आहे. यामध्ये सरकार, खाजगी क्षेत्र आणि स्वयंसेवी संस्था (NGOs) एकत्र येऊन काम करत आहेत. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) मॉडेलमुळे पायाभूत सुविधांचा विकास वेगाने होत आहे. तसेच, प्रशासनात आता 'संवेदनशीलते'ला (Empathy) मोठे स्थान प्राप्त झाले आहे. नैसर्गिक आपत्ती असो किंवा आरोग्य आणीबाणी, प्रशासन आता अधिक चपळाईने आणि सहानुभूतीने प्रतिसाद देताना दिसते. प्रशासकीय प्रशिक्षणातही आता केवळ नियमांचे ज्ञान न देता 'व्यवस्थापन कौशल्ये' आणि 'मृदू कौशल्ये' शिकवली जात आहेत. थोडक्यात, आजचे प्रशासन हे गतिमान, तंत्रस्नेही, पारदर्शक आणि प्रामुख्याने नागरिकभिमुख झाले आहे. भविष्यात हे स्वरूप अधिक डिजिटल आणि प्रगत होत जाईल, ज्यामुळे सामान्य माणसाचा जगण्याचा दर्जा सुधारण्यास मदत होईल.

सुशासनासमोरील प्रमुख आव्हाने:

सार्वजनिक प्रशासनाने कितीही आधुनिकतेचा कास धरली असली, तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या स्तरावर अनेक जटिल आव्हाने उभी आहेत. सुशासनाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी या अडथळ्यांवर मात करणे अनिवार्य आहे. या आव्हानांचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे.

१. डिजिटल दरी :आजच्या ई-प्रशासनाच्या युगात 'डिजिटल दरी' हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. भारत हा वैविध्याने नटलेला देश आहे, जिथे एका बाजूला हाय-टेक शहरे आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला दुर्गम ग्रामीण भाग आहे. शहरांमध्ये हाय-स्पीड इंटरनेट आणि स्मार्टफोनचा वापर सहज होतो, मात्र ग्रामीण भागात आजही वीजपुरवठा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीच्या समस्या आहेत. यामुळे सरकारी सेवा ऑनलाइन केल्या तरी, ज्यांना त्याची सर्वाधिक गरज आहे, तो ग्रामीण नागरिक तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे या सेवांपासून वंचित राहतो. केवळ तंत्रज्ञान उपलब्ध असणे पुरेसे नाही, तर ते वापरण्याचे कौशल्य ग्रामीण जनतेकडे असणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत ही दरी सांधली जात नाही, तोपर्यंत प्रशासनाचा लाभ सर्वसमावेशक होऊ शकत नाही.

२. भ्रष्टाचार: एक दीर्घकालीन समस्या

प्रशासनात पारदर्शकता आणण्यासाठी 'माहितीचा अधिकार' आणि 'थेट लाभ हस्तांतरण' (DBT) सारख्या यंत्रणा राबवल्या गेल्या आहेत. तरीही, प्रशासनाच्या काही स्तरांवर भ्रष्टाचार आजही मूळ धरून आहे. विशेषतः स्थानिक पातळीवरील कार्यालयांमध्ये कामासाठी होणारी दप्तरदिरंगाई आणि त्यातून निर्माण होणारी 'लाचखोरी' ही सुशासनाच्या मार्गातील मोठी धोंड आहे. भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आता बदलले असून ते अधिक छुप्या मार्गाने चालते. तंत्रज्ञानाचा वापर करूनही मानवी हस्तक्षेप पूर्णपणे टाळता आलेला नाही, आणि जिथे मानवी हस्तक्षेप असतो, तिथे भ्रष्टाचाराची शक्यता उरतेच. नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास आणि कडक शिक्षेचा अभाव यामुळे या समस्येचे निर्मूलन करणे हे प्रशासनापुढील एक कठीण आव्हान ठरत आहे.

३. नोकरशाहीची मानसिकता :

प्रशासकीय यंत्रणेचा कणा असलेली 'नोकरशाही' आजही अनेकदा जुन्या साच्यातील कार्यपद्धतीला चिटकून बसलेली दिसते. ब्रिटीश काळापासून चालत आलेल्या 'लालफितीचा कारभार' आणि वरिष्ठ-कनिष्ठ ही उतरंड आजही पूर्णपणे नष्ट झालेली नाही. जेव्हा प्रशासनात नवीन बदल किंवा तंत्रज्ञान आणले जाते, तेव्हा खालच्या स्तरावरील कर्मचारी वर्गाकडून त्याला अनेकदा विरोध होतो. "आम्ही वर्षानुवर्षे असेच काम करत आलो आहोत," ही मानसिकता बदलणे कठीण जाते. आधुनिक प्रशासनासाठी आवश्यक असलेली लवचिकता, कल्पकता आणि 'लोकाभिमुखता' अंगीकारण्यास

नोकरशाहीतील काही घटक उदासीन असतात. अधिकार गाजवण्यापेक्षा सेवा देण्याची वृत्ती जोपासणे हे एका मानसिक क्रांतीचेच आव्हान आहे.

४. वाढती लोकसंख्या आणि मर्यादित संसाधने :

भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात प्रत्येक नागरिकापर्यंत दर्जेदार सेवा पोहोचवणे हे एक दिव्यच आहे. लोकसंख्या ज्या गतीने वाढत आहे, त्या तुलनेत नैसर्गिक आणि आर्थिक संसाधने अत्यंत मर्यादित आहेत. शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी आणि गृहनिर्माण या मूलभूत गरजा पूर्ण करताना प्रशासकीय यंत्रणेवर प्रचंड ताण येतो. एकाच निधीतून हजारो कामे करावी लागतात, ज्यामुळे कामाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रशासकीय यंत्रणेला सतत 'टार्गेट्स' पूर्ण करण्याच्या दडपणाखाली काम करावे लागते, ज्यामध्ये नियोजनापेक्षा केवळ अंमलबजावणीवर भर दिला जातो. संसाधनांचे न्याय्य वाटप करणे आणि वाढत्या मागणीला पुरून उरणे हे सुशासनासमोरील एक कायमस्वरूपी आव्हान आहे.

५. सायबर सुरक्षा आणि माहितीची गोपनीयता :

प्रशासन जसजसे 'डिजिटल' होत आहे, तसतसे सायबर हल्ल्यांचे आणि डेटा चोरीचे धोके वाढत आहेत. नागरिकांची वैयक्तिक माहिती (उदा. आधार कार्ड, बँक तपशील) सरकारी सर्व्हरवर उपलब्ध असते. जर ही माहिती सुरक्षित नसेल, तर लोकांचा प्रशासनावरील विश्वास उडू शकतो. सायबर गुन्हेगारीला रोखण्यासाठी अद्ययावत तंत्रज्ञान आणि कायदे असणे आवश्यक आहे, जे आजही अनेक ठिकाणी अपुरे पडतात.

वर नमूद केलेली आव्हाने ही प्रशासकीय प्रक्रियेतील त्रुटी नसून त्या बदलत्या काळातील समस्या आहेत. डिजिटल साक्षरता वाढवणे, भ्रष्टाचाराविरुद्ध शून्य सहनशीलता (Zero Tolerance) धोरण राबवणे, नोकरशाहीला आधुनिक प्रशिक्षण देणे आणि उपलब्ध संसाधनांचे तंत्रज्ञानाच्या मदतीने योग्य नियोजन करणे, हेच या आव्हानांवरील उपाय आहेत. जेव्हा प्रशासन या आव्हानांना संधीत रूपांतरित करेल, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने 'सुशासन' अवतरेल.

क) सुशासनातील संधी: आधुनिक प्रशासकीय प्रगतीची दारे

सुशासनाच्या संकल्पनेने केवळ आव्हानेच निर्माण केली नाहीत, तर तंत्रज्ञान आणि लोकशाहीच्या संगमातून अनेक सुवर्णसंधीही उपलब्ध करून दिल्या आहेत. या संधींचा योग्य वापर केल्यास प्रशासन अधिक गतिमान आणि पारदर्शक होऊ शकते.

१. ई-गव्हर्नन्स आणि थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)

ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासकीय कामात मोठी क्रांती झाली आहे. 'थेट लाभ हस्तांतरण' ही यातील सर्वात मोठी संधी ठरली आहे. पूर्वी सरकारी योजनांचा पैसा लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचेपर्यंत अनेक मध्यस्थांच्या हातांतून जात असे, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर गळती होत असे. आता आधार आणि बँक खात्यांच्या जोडणीमुळे सरकार थेट नागरिकांच्या खात्यात पैसे जमा करते. यामुळे मध्यस्थांची साखळी मोडीत निघाली असून भ्रष्टाचाराला आळा बसला आहे. ही यंत्रणा केवळ आर्थिक व्यवहारांपुरती मर्यादित नसून, रेशन कार्ड, शिष्यवृत्ती आणि पेन्शन यांसारख्या सेवांमध्येही पारदर्शकता आणण्याची मोठी संधी प्रशासनाकडे आहे.

२. लोकसहभाग आणि संवादाची माध्यमे

सोशल मीडिया, मोबाईल ॲप्स (उदा. MyGov, महा-आईटी) आणि पोर्टलच्या माध्यमातून जनता आता थेट सरकारशी संवाद साधू शकते. ही प्रशासनासाठी एक उत्तम संधी आहे. पूर्वी सामान्य नागरिकाला आपल्या तक्रारी मांडण्यासाठी कार्यालयात चकरा माराव्या लागत असत, आता 'X' (ट्विटर) किंवा फेसबुकच्या माध्यमातून तक्रार केल्यास त्याची दखल त्वरित घेतली जाते. या लोकसहभागामुळे धोरण निर्मितीमध्ये नागरिकांच्या सूचनांचा अंतर्भाव करणे सोपे झाले आहे. 'जनतेचे प्रशासन, जनतेसाठी' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स एक भक्कम दुवा ठरत आहेत.

३. डेटा विश्लेषण आणि अचूक धोरण निर्मिती

आधुनिक युगात 'डेटा' हे नवीन इंधन आहे. प्रशासनाकडे उपलब्ध असलेल्या अवाढव्य माहितीचे विश्लेषण करून (Data Analytics) भविष्यातील गरजांचा अंदाज वर्तवणे आता शक्य झाले आहे. उदाहरणार्थ, कोणत्या भागात कोणत्या आजाराचा प्रादुर्भाव जास्त आहे, हे डेटावरून समजल्यास आरोग्य सुविधांचे नियोजन अधिक अचूक करता येते. शिक्षण,

शेती आणि पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत माहितीवर आधारित निर्णय घेतल्यामुळे संसाधनांचा अपव्यय टाळता येतो. यामुळे प्रशासकीय 'कार्यक्षमता' वाढून कमी खर्चात जास्तीत जास्त विकास साधण्याची संधी निर्माण झाली आहे.

४. स्मार्ट शहरे आणि नागरी सुविधांचे व्यवस्थापन

'स्मार्ट सिटी' मोहिमेंतर्गत तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शहरांचे व्यवस्थापन करणे सोपे झाले आहे. सीसीटीव्ही कॅमेरे, स्मार्ट ट्रॅफिक सिग्नल, कचरा व्यवस्थापनासाठी सेन्सर्स आणि ऑनलाइन कर भरणा यांमुळे नागरी जीवन सुसह्य होत आहे. स्मार्ट प्रशासनामुळे गुन्हेगारीवर नियंत्रण मिळवणे आणि आपत्ती व्यवस्थापन करणे अधिक प्रभावी झाले आहे. तंत्रज्ञानाचा हा वापर केवळ मोठ्या शहरांपुरता मर्यादित न ठेवता 'स्मार्ट व्हिलेज'च्या माध्यमातून ग्रामीण भागातही नेण्याची मोठी संधी आज उपलब्ध आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, ई-प्रशासन, डेटा विश्लेषण आणि थेट संवाद यांमुळे प्रशासकीय यंत्रणा अधिक 'स्मार्ट' (SMART - Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Timely) बनली आहे. या संधींचा उपयोग करून आपण केवळ 'प्रशासन' नव्हे, तर 'उत्तम प्रशासन' म्हणजेच सुशासन प्रस्थापित करू शकतो, ज्यामुळे देशाच्या विकासाचा वेग निश्चितपणे वाढेल.

निष्कर्ष आणि सारांश :

सार्वजनिक प्रशासनाच्या बदलत्या स्वरूपाचा सर्वांगीण विचार केला असता असे प्रकर्षाने जाणवते की, सुशासनाच्या या आधुनिक युगात प्रशासनाची भूमिका 'शासका'कडून 'सेवका'कडे वळली आहे. आजचे प्रशासन हे केवळ एक निर्जीव 'नियंत्रक' यंत्रणा राहिलेली नाही, तर ते नागरिकांच्या प्रगतीसाठी मार्ग मोकळा करून देणारे एक 'सुविधाकार' (Facilitator) बनले आहे. पूर्वी जिथे सरकारी परवानग्या आणि लालफितीचा अडथळा होता, तिथे आता तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे 'इज ऑफ लिव्हिंग' (Ease of Living) म्हणजेच सुसह्य जगण्याला प्राधान्य दिले जात आहे. ई-प्रशासनाच्या माध्यमातून आलेल्या पारदर्शकतेमुळे आणि लोकाभिमुख धोरणांमुळे प्रशासकीय कामात विलक्षण गतिशीलता आली आहे. सरकारी योजनांचा लाभ शेवटच्या घटकापर्यंत (Antyodaya) पोहोचवणे आता केवळ स्वप्न राहिले नसून ती एक वस्तुस्थिती बनत चालली आहे.

अर्थात, हे बदल घडवून आणताना डिजिटल दरी, भ्रष्टाचार आणि नोकरशाहीची जुनी मानसिकता यांसारखी आव्हाने आजही आपल्यासमोर उभी आहेत. मात्र, या आव्हानांकडे केवळ अडथळे म्हणून न पाहता, ती दूर करण्याची एक संधी म्हणून प्रशासनाने पाहिले पाहिजे. जर प्रशासकीय यंत्रणेने काळानुरूप स्वतःमध्ये 'लवचिकता' आणली आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे 'नैतिक मूल्ये' जपली, तरच लोकशाहीचे अंतिम ध्येय गाठता येईल. कोणत्याही तंत्रज्ञानापेक्षा मानवी संवेदनशीलता आणि प्रामाणिकपणा हे प्रशासनाचे खरे दागिने आहेत. जेव्हा एखादा सरकारी अधिकारी नियमांच्या पलीकडे जाऊन पीडित व्यक्तीला मदत करण्याची वृत्ती दाखवतो, तेव्हाच सुशासनाचा खरा अर्थ स्पष्ट होतो.

सारांशतः, भारतासारख्या विकसनशील देशात 'कल्याणकारी राज्याचे' (Welfare State) स्वप्न साकार करण्यासाठी सुशासन हाच एकमेव मार्ग आहे. माहिती तंत्रज्ञान, डेटा विश्लेषण आणि थेट लाभ हस्तांतरण यांसारखी साधने प्रशासनाला अधिक सक्षम बनवत आहेत. पण या साधनांचा वापर करताना 'सामान्य माणूस' केंद्रस्थानी असणे अनिवार्य आहे. जोपर्यंत प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेत जनतेचा सक्रिय सहभाग असतो आणि प्रशासन आपल्या प्रत्येक कृतीसाठी जनतेला उत्तरदायी असते, तोपर्यंत लोकशाहीची मुळे घट्ट राहतील. शेवटी, हे विसरून चालणार नाही की "कार्यक्षम, पारदर्शक आणि उत्तरदायी प्रशासन हाच सुशासनाचा खरा कणा आहे." याच कण्यावर भविष्यातील समृद्ध आणि सामर्थ्यवान भारताची इमारत उभी राहणार आहे.

संदर्भसूची :

१. डॉ. सुहास पळशीकर, भारतीय शासन आणि राजकारण, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०२१.
२. लक्ष्मीकांत एम., भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन, मॅकग्रॉ हिल एज्युकेशन, नवी दिल्ली, २०२३.
३. डॉ. बी. बी. पाटील, सार्वजनिक प्रशासन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१८.
४. डॉ. शांताराम भोगले, सार्वजनिक प्रशासन: तत्त्वे आणि विकास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१९.
५. डॉ. वि. मा. बाचल, भारतीय प्रशासन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०१७.
६. डॉ. जे. एफ. पाटील, सुशासन आणि विकास, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०२०.
७. मोहित भट्टाचार्य, New Horizons of Public Administration, जवाहर पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, २०२२.